

**УПРАВЛІНСЬКІ АСПЕКТИ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ В ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД**

Л. МАСЛОВСЬКА,
доктор економічних наук
(Вінниця)

Активне залучення нашої держави до системи світогосподарських зв'язків підвищує значущість зовнішньоекономічних відносин, що базуються на рівноправній і взаємовигідній основі. Проте включення економіки нашої країни до глобальних процесів і структур відбувається суперечливо і неоднозначно. Протягом періоду незалежного розвитку України сформовано економічні, матеріальні, правові та інституціональні передумови для органічної інтеграції її економіки у світові цивілізаційні процеси. Здійснено поступовий перехід від повністю ліберального режиму зовнішньої торгівлі (1992—1995 рр.) до підвищення конкурентоспроможності виробництва, захисту вітчизняного товаровиробника, диверсифікації зовнішньоторговельних зв'язків відповідно до геополітичних, регіональних і національних пріоритетів, а також гармонізації законодавства з вимогами і нормами ГАТТ/СОТ.

Протягом 2005 - на початку 2006 рр. істотні зміни відбулися в регулюванні зовнішньоекономічної діяльності. Трансформаційні процеси цього періоду спрямовані, насамперед, на адаптацію даної сфери до вимог СОТ і стосуються зовнішньоекономічної політики, а не практики здійснення зовнішньоекономічних зв'язків. Згідно з Постановою Верховної Ради України від 17 травня 2006 р. "Про прийняття за основу проекту Постанови Верховної Ради України "Про інформацію Кабінету Міністрів України про хід виконання заходів щодо вступу України до СОТ", на початок 2006 р. погоджено 95% тарифних позицій у рамках доступу до ринку товарів, завершено переговори щодо доступу до ринку послуг. Україною підписано 35 з 46 двосторонніх протоколів з країнами - членами СОТ, а також з Європейським Союзом. Після тривалих і суперечливих переговорів стосовно встановлення тарифної квоти на ввезення цукру-сирцю 19 травня 2006 р. підписано двосторонній протокол з Австралією.

Із запропонованих Кабінетом Міністрів України 14 законопроектів, які необхідно прийняти у зв'язку з вступом України до СОТ, Верховна Рада прийняла лише 4 - це законопроекти щодо інтелектуальної власності, аудиторської діяльності, ввезення транспортних засобів та розвитку автомобільної промисловості. Робочою групою СОТ завершено понад 70% проекту звіту (як основної рекомендації щодо вступу України). Основні питання, які необхідно вирішити, такі: встановлення тарифної квоти на ввезення цукру-сирцю; скасування (або зниження) експортного мита (17%) на насіння соняшнику; внесення змін до ряду законів України у сфері санітарного та фітосанітарного контролю; перегляд деяких положень законодавства України з питань оподаткування сільськогосподарських підприємств, тощо ¹. Труднощі у переговорному процесі стосуються, насамперед США. Зокрема, США наполягають на скороченні сукупного виміру підтримки (СВП), тобто щорічного обсягу всіх видів державної підтримки, на які поширюються зобов'язання із скорочення.

У січні 2006 р. Кабінет Міністрів України видав розпорядження "Про затвердження плану заходів щодо нейтралізації можливих негативних наслідків у зв'язку з вступом України до СОТ та забезпечення підвищення конкурентоспроможності національної економіки". У цьому документі передбачено заходи державної підтримки окремих галузей економіки щодо поліпшення доступу на зовнішній ринок (моніторинг результатів діяльності, надання субсидій, користування кредитами, диференціація ввізного мита тощо). Проте ці заходи є лише теоретичними (точніше, гіпотетичними), оскільки

¹ Див.: Вступ до СОТ: чи скоро фініш? www.google.com.ua.

Україна вступає до ССТ з серйозними вадами як у структурі зовнішньоекономічних зв'язків, так і в наявній практиці управління ними на всіх ієрархічних рівнях. Крім того, участь науковців, підприємців і громадськості в обговоренні питань адаптації до вимог СОТ є досить обмеженою. Незважаючи на похвалу дискусію навколо питання вступу України до СОТ, наявні економічні реалії залишаються статичними за своїм характером і суттю.

З огляду на досить високу експортну квоту у ВВП України, яка за 2000-2005 рр. зросла з 58 до 62,1%², стратегічною метою її зовнішньоекономічної політики мають бути реалізація порівняльних і конкурентних переваг та завоювання сталих ніш на світовому ринку.

Зазначене актуалізує проблеми управління зовнішньоекономічною діяльністю та вдосконалення організаційно-економічного механізму її реалізації. Вся система міжнародного бізнесу потребує зваженого, ретельного планування і програмування. Практична спрямованість менеджменту зовнішньоекономічної діяльності полягає в раціоналізації системи прийняття рішень у сфері міжнародного бізнесу, підвищенні ефективності інвестицій у цій сфері, перетворенні зовнішньоекономічних зв'язків у фактор економічного зростання і розвитку.

Мета даної статті полягає у виявленні найбільш істотних недоліків і проблем сучасної зовнішньоекономічної діяльності на макро- і мікроекономічних рівнях, в узагальненні, оцінці та структуризації організаційно-управлінських підойм її вдосконалення з урахуванням прагнення України до СОТ. Як уже зазначалося, на макроекономічному рівні має місце гіпертрофоване співвідношення між зовнішньою торгівлею і ВВП. За цим показником Україна майже у 5 разів випереджає Японію, більш як у 2 - Китай, в 1,8 раза - Німеччину, Італію та Францію³.

Масштаби і структура зовнішньої торгівлі, а також характер зовнішньоторговельного балансу істотною мірою визначають величину валютних надходжень і характер платіжного балансу країни. Обґрунтовані підойми митного регулювання і чітка стратегія конкурентоспроможності є важливими стимулами прогресивних структурних перетворень і макроекономічної стабілізації. Диверсифікація зовнішньоекономічних зв'язків з наданням більшої ваги залученню іноземних інвестицій та здійсненню іноземної підприємницької діяльності сприяє ліквідації застійних явищ в економіці країни. За 2000-2005 рр. обсяг зовнішньоторговельного обороту країни збільшився у 2,48 раза. Середньорічний приріст обсягів експорту становив 1,25%, а імпорту -1,26% при середньорічному показнику приросту ВВП 1,6%⁴, що є свідченням деякого зменшення зовнішньої залежності та похваллення макроекономічної динаміки. Зазначимо, що динаміка світового ВВП і світової зовнішньої торгівлі у 2004 р. становили, відповідно, 3,7 і 7,5%⁵, відображаючи зростаючу значущість зовнішньої торгівлі у сучасній світовій економіці.

Активізація зовнішньоторговельних зв'язків у цілому свідчить про зростаючу відкритість економіки країни, використання нею переваг міжнародного територіального поділу праці.

Перетворенню зовнішньоекономічної діяльності у потужний фактор економічного зростання і суверенітету в системі світогосподарських зв'язків має сприяти відпрацьована система інституціональної інфраструктури та управлінських підойм міжнародного бізнесу, яка забезпечує участь України у міжнародному поділі праці та її кооперації (банків, бірж, страхових компаній, консалтингу, лізингу тощо).

Особливістю сучасних зовнішньоторговельних угод України є їх коротко- і середньостроковий характер. Про багатовекторність зовнішньоекономічної політики України свідчить наявність відносин з партнерами більш як 200 країн світу. Масштаб-

²Розраховано за джерелами: Зовнішня торгівля України товарами у 2005 р. www.google.com.ua; Валовий внутрішній продукт: підсумки 2005 року, www.me.gov.ua.

³ Див.: Кухарська Н. О. Експортно-імпортна політика України: роки незалежності. "Регіональна економіка" № 1, 2005, с. 32.

⁴ Розраховано за джерелами: Зовнішня торгівля України товарами у 2005 р. www.google.com.ua; Валовий внутрішній продукт: підсумки 2005 року, www.me.gov.ua.

⁵ Див.: Дмитренко А. Внешнеторговое "зеркало" украинской экономики. "Фондовый рынок" № 3, 2005, с. 14.

ністю цілей і довгостроковим характером вирізняються “Програма економічного співробітництва між Україною та Російською Федерацією на 1998-2007 рр.” і “Програма інтеграції України до ЄС”.

Ліквідація державної монополії на здійснення зовнішньоекономічних операцій і надмірна лібералізація зовнішньої торгівлі призвели до дисбалансу між загальнодержавними інтересами та цілями окремих суб’єктів господарювання або галузевими “лобі”. Втрата пріоритету інтересів держави як головного суб’єкта міжнародних економічних відносин призвела до процвітання тіньового бізнесу, надмірного експорту стратегічної сировини, нееквівалентного обміну, демпінгу та інших негативних явищ. Внаслідок такої зовнішньоекономічної політики країна зазнала значних фінансових втрат, оскільки валютні кошти від таких операцій осідали, головним чином, у зарубіжних банках і офшорних зонах. Негативний вплив на українську економіку справила практика ввезення до країни товарів з вітчизняної давальницької сировини та вивезення іноземних товарів під виглядом давальницької сировини, що зумовлювало зменшення надходжень від сплати мита.

Протягом 2000-2004 рр. в Україні експорт давальницької сировини збільшився у 6,5 раза, а її імпорт - у 1,9 раза⁶. Сальдо обміну такою сировиною - від’ємне. У 2005 р. експорт української давальницької сировини становив 33,8 млн. дол., а обсяг імпорту виготовленої з неї готової продукції - 36,5 млн. дол.⁷. Це означає, що переробка в країні давальницької сировини з наступним вивезенням виготовлених з неї товарів орієнтується на експлуатацію кваліфікованої та дешевої робочої сили. Зменшення обсягів обміну давальницькою сировиною між країнами СНД вказує на те, що саме нетрадиційні торговельні партнери охоче використовують можливості знижувати витрати свого виробництва саме в такий спосіб.

Значних втрат Україні завдала поширена в минулому практика ввезення під виглядом товарів критичного імпорту (без сплати ПДВ) продукції, виготовленої вітчизняними підприємствами. При цьому знову ж вигравали приватні бізнесмени та окремі суб’єкти господарювання, а не держава.

Для завоювання сталих ніш на світовому ринку необхідно перевести зовнішньоекономічні зв’язки на довгострокову основу, що вимагає докорінної зміни концептуальної основи зовнішньоекономічної діяльності.

Довгостроковому закріпленню на ринках інших країн сприятиме, поряд з підвищенням конкурентоспроможності товарів і послуг, активізація іноземної підприємницької діяльності. На сучасному етапі перенесення виробництва до інших країн є, на нашу думку, найбільш імовірним шляхом створення СП. Але слід пам’ятати, що розміщення виробничих підрозділів українських підприємств на території високорозвинутих країн (виключно з ними прагне інтегруватись український політикум), крім величезних фінансових ресурсів і високого технологізму виробництва, вимагає врахування тієї обставини, що провідну роль у структурі їх економік відіграють сфера послуг (банківських, страхових, транспортних, рекреаційних та ін.), а також наука і наукове обслуговування. Подає надію перспектива розвитку спільного підприємництва з традиційними партнерами та країнами, що розвиваються, у виробничих та інфраструктурних галузях, на яких вони, як і Україна, спеціалізуються.

Аналіз спільного підприємництва як форми зовнішньоекономічної діяльності дозволяє констатувати, що воно є проявом активної політики країни на світовому ринку. Нині в Україні існує понад 7000 СП і 2600 підприємств із 100% іноземних інвестицій. СП функціонують в усіх видах виробничої та невиробничої діяльності: харчовій промисловості, машинобудуванні та металообробці, паливній промисловості, будівництві та виробництві будівельних матеріалів (60% загального обсягу інвестицій), внутрішній торгівлі (20%), фінансовій, кредитній, страховій сферах і пенсійному забезпеченні (близько 7%)⁸.

⁶ Див.: Статистичний щорічник України за 2004 рік. К., “Консультант”, 2005, с. 276.

⁷ Джерело: Соціально-економічне становище України за 2005 р.: Звернення Президента України до Верховної Ради України, www.president.gov.ua.

* Див.: Багрова І. В., Гетьма О. О., Власик В. Є. Міжнародна економічна діяльність України. Навчальний посібник (За ред. І. В. Багрової). К., Центр навчальної літератури, 2004, с. 26.

Інтегрування країн Заходу у сучасне виробництво - справа далеко не проста: крім істотної різниці у рівнях технологізму, СП потерпають від застосування нежорстких форм інтервенції - валютного контролю над потоком капіталу і прибутку, що повертається до материнської компанії, або ж контролю над цінами.

Далеко недосконалою і недостатньо ефективною є структура зовнішньоекономічних зв'язків України. У ній зовнішня торгівля гіпертрофовано переважає над такими формами, як поглиблення виробничого кооперування, науково-технічне та кредитно-фінансове співробітництво, розвиток зовнішньоекономічної інфраструктури та ін. Практично відсутні в структурі зовнішньоекономічних зв'язків послуги вітчизняних банків. Лише 19 українських банків (з 100% іноземного капіталу) беруть участь у зовнішньоекономічних зв'язках. Операції з експорту-імпорту товарів і послуг становлять близько 17% платежів українських банків⁹.

Саме ці сучасні види зовнішньоекономічної діяльності здатні забезпечити інтегрування у світове співтовариство на паритетних засадах. У самій структурі зовнішньої торгівлі має місце різкий дисбаланс у співвідношенні товарів і послуг. Торгівля послугами в Україні становить лише 29,2% вартості експорту товарів, тобто є меншою у 6,6 рази¹⁰.

У структурі експортних послуг провідна роль належить транспортним і послугам зв'язку, незначною є частка ділових і професійних послуг, а мізерною - частка послуг міжнародного туризму, інжинірингу та ін. Так, валютні надходження від іноземного туризму в Україні є майже у 20 разів нижчими, ніж у Польщі¹¹.

Змінити співвідношення на користь більш прогресивних форм міжнародного економічного співробітництва можна шляхом поступального (а не декларативно-кон'юнктурного) входження нашої країни до європейських структур при зваженому (відповідно до національних потреб та інтересів) співробітництві у рамках СЕП. На наш погляд, найбільш динамічні та вигідні позиції світової торгівлі доцільно напрацьовувати у тій частині світового економічного простору, якій властиві подібні ментально-культурологічні особливості, виробнича культура і досвід, ринкові ніші та однотипні фактори виробництва. На користь збереження доброзичливих відносин і взаємовигідних зв'язків з традиційними партнерами - країнами СНД та Східної Європи - свідчить і дозована (з огляду на відносини України з Росією) зовнішньоторговельна політика країн Заходу.

Істотного поліпшення і навіть перебудови вимагає товарна структура експорту України. Ця проблема досить предметно висвітлена у численних наукових працях, зокрема, у статтях Ю. Василенка, В. Дергачова, Н. Кухарської, О. Дідич та ін.

Порівняння товарних структур експорту України та її найближчих сусідів - Росії та Польщі - дозволяє констатувати наступне. Протягом 1996-2000 рр. співвідношення в сукупному експорті сировини, палива, енергії та машинно-технічної продукції характеризувалося такою динамікою: в Україні - з 2,8:1 до 2 :1, в Росії - з 2,8:1 до 2,7:1, тоді як у Польщі ще протягом 90-х років ХХ ст. - з 1 :1,9 до 1 :1,98. Середньорічні темпи приросту питомої ваги машин, обладнання і транспортних засобів в експорті за досліджуваний період становили: в Україні - 2,2%, в Росії - 4,8, в Польщі - 5,1%¹².

Отже, зрушення в товарній структурі експорту нашої країни мають значно нижчу інтенсивність, ніж у сусідніх країнах. Фактично зберігається монотоварний, сировинний і напівфабрикатний характер українського експорту. Основною товарною групою, яка забезпечує близько 40% валютних надходжень, залишається металургійна продукція. До цього слід додати неларитетність і нееквівалентність обміну, зумовлені об'єктивними та у ряді випадків суб'єктивними "ножицями цін" на окремі (або найбільш вагомі) товарні групи, наприклад, російські енергоносії та українські транзитні послуги.

⁹ Див.: там же.

¹⁰ Див.: Статистичний щорічник України за 2004 рік. К., "Консультант", 2005, с. 280.

¹¹ Джерело: Доповідь про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 р.: Звернення Президента України до Верховної Ради України, www.president.gov.ua.

¹² Розраховано за джерелами: Статистичний щорічник України за 2004 рік, с. 280; <http://www.gks.ru>; Polski handel Zagraniczny w 1995 roku. Raport roczny. Warszawa, 1996, с. 24.

В імпорнтній політиці України дуже важливо знайти компроміс між лібералізацією та жорстким протекціонізмом.

Множинність (різноманітність) суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності актуалізує проблему захисту вітчизняного товаровиробника. У цьому контексті важливо пам'ятати про подвійний характер наслідків вступу України до СОТ. Потужні експорто-орієнтовані галузі промисловості із значною часткою іноземного капіталу (металургійна, текстильна, хімічна та ін.) одержать у результаті вступу до СОТ додаткові стимули: доступ до світових ринків, зменшення дискримінації, технологічне оновлення та ін. Проте це навряд чи радикально вплине на стабілізацію макроекономічної ситуації в країні, оскільки ускладнить і без того хаотичне державне регулювання економіки та посилить позиції іноземного капіталу.

Що стосується вітчизняного підприємництва, то воно потерпає від жорсткої конкуренції на світовому ринку та значних втрат внаслідок необхідності приведення національних стандартів у відповідність до світових норм. Прагнучи вступу до СОТ, слід поліпшувати інвестиційну привабливість галузей обробної промисловості, інфраструктури та сфери послуг, зміцнювати потенціал фінансової сфери. ПІІ в економіку України становили у 2004 р. 8846,4 млн. дол., у тому числі з країн СНД - 5,9%, з інших країн світу - 94,1%¹³. За три квартали 2005 р. їх обсяг був на 7% меншим порівняно з відповідним періодом 2004 р.¹⁴; прямі інвестиції з України на цей самий період становили 175,8 млн. дол. (найбільший їх обсяг припадав на Російську Федерацію - 53,8%). Понад 17% прямих інвестицій України припадає на такі світові офшорні центри, як Панама, Гонконг, Кіпр, а також на Швейцарію¹⁵. Очевидно, що це "надводна" частина вітчизняного тіньового сектора, який діє в офшорних центрах.

Організаційно-економічний механізм міжнародних економічних відносин, адаптований до реалій сучасного світового ринку (і одночасно прагматичний), має забезпечити оптимізацію зовнішньоекономічних зв'язків відповідно до національних інтересів і цілей. Його основу мають складати регулююча і координуюча функції держави. У цьому контексті зростають роль і значення управлінських підходів зовнішньоекономічних зв'язків - державної інвестиційної, валютної, митної політики та ін.

Регулювання інвестування здійснюється державою, тоді як сам процес має мікро-економічну прив'язку, тобто реалізується на рівні конкретних суб'єктів господарювання (підприємств). При цьому для іноземних інвестицій імовірними є як потенціальні комерційні ризики (на мікрорівні), так і некомерційні (на макрорівні), наприклад, державні обмеження репатріації прибутку, роялті тощо. Таким чином, інвестиційна політика має бути чітко структурованою: функції держави полягають у формуванні привабливого інвестиційного клімату, забезпеченні балансу інтересів держави та підприємств щодо результативності іноземного інвестування, а також дотриманні вимог національної безпеки; функції суб'єктів господарювання слід зосереджувати на зменшенні ризиків.

Вагомим здобутком національної системи валютного регулювання, який стимулює зовнішньоекономічну діяльність суб'єктів господарювання, стало визнання недоцільності обов'язкового викупу до офіційного валютного резерву НБУ 10% валютних надходжень від суб'єктів господарювання. Це позитивно вплинуло на зміцнення фінансів підприємств, оновлення основних фондів і технологій, розв'язання соціальних проблем тощо. Формування Міжбанківського валютного ринку України та Української міжбанківської валютної біржі сприяло запровадженню нового порядку визначення курсу національної валюти. Разом з тим прагнення стабілізувати курс гривні щодо іноземних валют, зокрема американського долара, шляхом жорсткої фіксації дуже "болюче" позначилося на вітчизняних підприємцях, які зазнали значних фінансових втрат. Запровадження фіксованого курсу гривні з метою запобігання інфляції та підвищення частки інвестицій у ВВП виправдовує себе, як показує світова практика, у країнах з високими середньодушовими доходами. Для країн же з перехідною економікою з низькими доходами фіксований обмінний курс, зумовлюючи вищу пито-

¹³ Див.: Статистичний щорічник України за 2004 рік, с. 287.

¹⁴ Джерело: Доповідь про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 р.: Звернення Президента України до Верховної Ради України, www.president.gov.ua.

¹⁵ Див.: Статистичний щорічник України за 2004 рік, с. 287.

му вагу інвестицій, знижує темпи зростання економічної ефективності. Таким чином, запровадження в Україні "правління валютою" (currency board) не забезпечене ані значним припливом капіталу, ані відповідними структурними перетвореннями.

Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності протягом періоду суверенного розвитку країни еволюціонувало від політики лібералізації до протекціонізму із застосуванням тарифних і нетарифних інструментів торговельної політики. Сучасну митну політику України можна кваліфікувати як "політику селективного протекціонізму"¹⁶. Така політика здійснюється, насамперед, стосовно ринку споживчих товарів і має на меті не тільки захист вітчизняного товаровиробника, але й підтримку належної інтенсивності конкуренції на внутрішньому ринку.

У сукупності наявних проблем зовнішньоекономічної діяльності кожна з охарактеризованих підойм здатна відіграти визначальну роль у подоланні певного типу проблем. Наприклад, стимулювати експортну діяльність суб'єктів господарювання та вдосконалювати товарну структуру експорту можна засобами бюджетної, податкової та митної політики. Валютна та інвестиційна політика прямо впливають на зміну співвідношення товарів і послуг в експорті, на розвиток спільного підприємництва та виробничого кооперування. Ефективне митне регулювання здатне забезпечити підтримку вітчизняного виробника, зважену імпорتنу політику, попередити "вимивання" з країни тіньового капіталу та стратегічної сировини.

Таким чином, адаптований до умов перехідного періоду менеджмент зовнішньоекономічної діяльності сприятиме комплексному розв'язанню наявних проблем у даній сфері.

¹⁶ Див.: П а ш к о П. В., П і с н о й П. Я. Митна політика та митна безпека України. "Фінанси України" № 1, 2006, с. 80.